

भारतीतील महिलांची सामाजिक, आर्थिक आणि कायदेशिर स्थिती आणि शिक्षण — एक अभ्यास

डॉ. सुनिता यादवराव पाटील

शिक्षणशास्त्र संकुल स्वा.रा.ती.म. विद्यापीठ नांदेड

Corresponding Author- डॉ. सुनिता यादवराव पाटील

Email- sunita.patil73@gmail.com

प्रस्तावना

स्त्रीला भारतात जगाची जननी म्हणुन संबोधले जाते. आणि प्रत्येक यशस्वी पुरुषामागे एका स्त्रीचा हात असतो, असे आपण बऱ्याच ठिकाणी ऐकतो. एक स्त्री आनेक ठिकाणी आपल्या वेगवेगळ्या भुमिका बजावत असते त्यांना योग्य तो न्याय देण्याचे काम ती करत असते.

महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक व कायदेशिर स्थितीचा विचार केला तर यात आनेक प्रकारच्या तफावती आढळून येतील महिलांना भारतीय समाजाच्या पुर्वीच्या दृष्टीकोणातून पाहिल तर २१ व्या शतकातील स्त्री व आधिच्या स्त्रियांमध्ये मोठा बदल आपल्याला पहायला मिळतो. आताची स्त्री “चुल आणि मुल” ही जी तिच्या पायातील समाज कंठकांनी बांधलेली बेडी होती, तिला कायद्याच्या आधारे शिक्षित होवून तोडण्यात तिला यश मिळाल्याचे दिसून येते. आणि यातून बाहेर पडून तिने आपले अस्तीत्व समग्र जगाला सिद्ध करून दाखवले व जगात असणा—या मोठ—मोठया जागा तिने काबिज केल्या. हे सर्व जुण्याच परंपरा सोडून नविन विचारसरणी उदयास आणण्यात महात्मा फुले, माता सावित्रीबाई फुले, शाहु महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, अशा थोर समाज सुधारकांचा जिवन संघर्ष महत्वाची भुमिका बजावत असताना दिसतो. २१ व्या शतकात स्त्री स्वतंत्र असली तरीही तिला नविन जगात नविन समस्यांना सामोरे जावे लागते. यात प्रामुख्याने ३ भागात विभागणी करून १. सामाजिक २ आर्थिक ३ कायदेशीर महिलांच्या स्थितीचे अभ्यासात्मक वर्णन पुढील प्रमाणे

भारतीय महिलांची सामाजिक स्थिती:-

वैदिक काळात इ.स.पुर्व २०० च्या कालखंडात समाज स्त्रियांचे स्थाण महत्वपूर्ण मानले जायचे. मुली १६ वर्ष शिक्षण ग्रहण करत होत्या, त्याच बरोबर शैतिची कामे, सुध्दा संबंधी शास्त्र बनवणे, युध्दात भाग घेणे. इ. कार्य करत असत. आणि वेद, शास्त्र व इतर समाज कार्यात भाग घेत असत. त्या वेळाच्या स्त्रियांमध्ये १ लोपामुद्रा २ मैत्रेयी ३ गार्गी ४ इंद्रायणी ५ सर्वयज्ञी इ. महिलांची नावे आठवू शकतात. महिलांच्या सामाजिक समस्यांचे अध्ययन करित असतांना सर्व प्रथम सामाजिक समस्या म्हणजे काम हे समाजातून घेणे आवश्यक आहे. सामाजिक समस्या म्हणजे एखाद्या समाजातील लक्षणीय व्यक्तीच्या सामाजिक वर्तनातील बिघाड किंवा पथभ्रष्टता, जी त्या समाजातील इतर अनेक सदस्यांना गंभीर परिणाम भोगावयास लावतो. मुलतः सामाजिक समस्या हया नैतिक होत. एखाद्या समाजातील बहुसंख्य सदस्य जेव्हा व्यवहाराच्या पध्दतीला किंवा परिस्थितीला आपत्तीकारक अथवा अयोग्य मानतात तेव्हा त्या सामाजिक समस्या होत.

१) कौटुंबिक समस्या:-

संयुक्त कुटुंब असो किंवा विभक्त कुटुंब केंद्रस्थानी पुरुष असतो. त्या कुटुंबातील महत्वाचे सर्व निर्णय पुरुष घेतो. लग्नानंतर मुलीना घर सोडून पतिच्या घरी जावे लागते. म्हणजेच कुटुंब व्यवस्थेत तिला नगण्य स्थान आहे. पुरुष प्रधान संस्कृतीमध्ये वंशाला मुलगाच हवा हा दृष्टीकोण असल्यामुळे स्त्रीयांवरती सतत कुटुंबामध्ये अन्याय झालेला असतो स्त्री—पुरुष भेदभावामध्ये आज मुलीचे घटते प्रमाण ही देशापुढे एक महत्वाची समस्या बनली आहे. परंतु या समस्यांचे उत्तर स्त्रीला तिने घेतलेल्या शिक्षणामधून मिळाले आहे.

२) विवाह विषयक समस्या:-

भारतीय समाजात मुलींना लवकरच विवाह करण्याची मानसिकता निर्माण झालेली आहे. लवकरच विवाह झाल्यामुळे

स्त्रीच्या जिवणामध्ये अनेक समस्या निर्माण होतात. बाळांतपणात अनेक स्त्रीयांचा मृत्यु होतो. ग्रामिण कुटुंबामध्ये आजही मुलगा आणि मुलगी यांच्यामध्ये फरक केला जातो. शिक्षण आरोग्य अशा घटकामध्ये असमान वागणुक दिली जाते. आजही भारतामध्ये स्त्रीयांची शिक्षण ही समस्या आहे. २०११ सालच्या जनगणनेनुसार पुरुषांचे शिक्षणाचे प्रमाण ८२% असून स्त्री चे प्रमाण ६५% इतके आहे. परंतु आजची स्त्रि ही शिक्षणामुळे सुज्ञान झाली आहे. आणि प्रथम ती जीवनामध्ये शिक्षणाला अग्रस्थान देत आहे आणि विवाहाला दुय्यम स्थानावर ठेवत आहे.

३. श्रम विभाजन:-

आज सर्व समाजातिल स्त्रीया घरातून बाहेर पडून अर्थार्जन करित असून आपल्या कुटुंबाला आर्थिक हातभार लावीत आहे. याला कोणतेही कुटुंब अपवाद नसेल. महत्वाचा फरक म्हणजे स्त्री अर्थार्जन करित असतांना कौटुंबिक जबाबदारी देखील पार पाडत असते. त्यापासून तिची सुटका नसते. यामुळे कुटुंबातील पुरुषापेक्षा तिला मानसिक आणि शारीरिक थकवा येणे, शरिरातील रक्त कमी होणे, पाठ व कंबर दुखणे अशा आनेक शारीरिक व्याधी निर्माण होतात. परंतु स्त्री आता आरोग्याच्या बाबतीत सुध्दा सुज्ञ झाल्याचे दिसून येते.

४. मालमत्ता:-

स्त्रीया कमवु लागल्या तरीही त्यांच्या स्वतःच्या कमाईवर त्यांची मालकी असतेच असे नाही अनेक वेळा त्यांची कमाई पतीच्या किंवा वडिलांच्या हवाली करावी लागते तिच्या उत्पन्नातून घेतलेले घर वा इतर वस्तुवर सुध्दा तिचा हक्क असतोच असे नाही मालमत्तेवर सुध्दा तिच्यावर अन्याय झालेला आहे. ही परिस्थिती आता शिक्षणामुळे बदलत चालली आहे.

५. वैवाहीक जिवन:-

आज स्त्रिया प्रत्येक क्षेत्रात आपला ठसा उमटवित आहेत आपल्या दैनंदिन कामकाजाबरोबरच कौटुंबिक जबाबदा—या

देखील समर्थ पणे पार पाडत आहेत.स्त्रीया घराबाहेर यशस्वी ठरत असतील तर त्यांचे ते यश मोठ्या आनंदाणे मान्य करण्याऐवजी त्यांच्या मनात संशय बळावतो व त्यातुन घरामध्ये कलह निर्माण होतो. यातुन समतोल तसेच समायोजन करण्याची शक्ती स्त्रीयांमध्ये आता शिक्षणामुळे आलेली आहे. आणि स्त्रीया हया वैवाहिक जीवनामध्ये यशस्वी होत आहेत.

भारतीय महिलांची आर्थिक स्थिती:-

भारतीय समाजातील महिला २१ व्या शतकात फक्त गृहिणी राहिली नाही तर ती स्वतःच्या पायावर आनेक क्षेत्रात खंबिरपणे उभी आहे. व चांगल्या पैसे सुध्दा कमवत आहे. विमा नियामक व प्राधिकरणाच्या २०१८-१९ च्या अहवालात विमा खरेदी करणा-या महिलांची संख्या ३६% पर्यंत आहे. ही संख्या आर्थिक वर्ष २०१७-१८ मध्ये ३२% होती. देशातील आसाम, अरूणाचल प्रदेश, मणिपुर, मेघालय आणि पश्चिम बंगाल या पाच राज्यातील महीला आयुर्विमा खरेदी करण्यावर आघाडीवर आहेत. जगात व्यापक प्रमाणात बहुआयामी दारिद्र्य आहे. पण आशियायी देशात कोटयावधी लोक या दरितुन बाहेर निघाले आहेत.

२००५-०६ ते २०१५-१६ या एका दशकाच्या कालावधीत एकट्या भारतातील तब्बल २७ कोटी १० लाख लोक दारिद्र्य रेषेच्या वर आले एवढे असुनही महिला व मुलिवंर याचा नकारात्मक परिणाम दिसतो. पुर्व आशियाची व पॅसिफिक क्षेत्र हे लिंगभाव आधारित विकास निर्देशांकामध्ये क्रमवारित दुस-या स्थानावर आहेत. तर दक्षिण आशियात मानव विकास निर्देशांकात लिंगभाव आधारित विषमतेत मोठी तफावत निर्माण झाल्याचे पहायला मिळत आहे.आश्चर्याची बाब म्हणजे, सर्वसाधारण समाजात बहुतेक भारतीय पुरुष आणि महिला पक्षपातीपणा दाखवत असल्याचे मानव विकास अहवालात नमुद करण्यात आले आहे. ही बाब महिला सक्षमिकरणास मारक ठरत आहे. ग्रामिण भागातील महिला या आधिकत्तर घरातीलच कामे करतात आणि त्याचा कोणताही मोबदला पैशांच्या स्वरूपात मिळत नाही त्या विनावेतन काम करत आहेत. तसेच त्यांच्याकडे घराबाहेर पडुन नोकरी करण्यासाठी सुध्दा वेळ नाही. याउलट जेव्हा शहरातील महिलांना नोकरी मिळते तेव्हा, त्यांच्या प्रवासाची सुरक्षा, कमी वेतण आणि लैंगिक छळवणुकिची चिंता सतावत असते.

देशाच्या एकुण लोकसंख्येपैकी जवळपास आर्ध्व लोकसंख्या ही महिलांची आहे. निश्चितच जागतिकीकरणामुळे शहरी महिलांना शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आणि पुरुषांच्या बरोबरीने सर्व हक्क विकसित करण्यास व त्यांच्या ताब्यात घेण्यास त्यांना मदत झाली. परंतु ग्रामिण भागातील महिला अजुनही शिक्षण सामाजिक ऊर्जा, आर्थिक पार्श्वभूमी, राजकीय बाबी इत्यादी बाबतीत मागासलेल्या आहेत त्यामुळेच देशाच्या विकास कार्यात ग्रामिण भागातील स्त्रियांना समाविष्ट केले जात नाही. ग्रामिण भागातील महीला मुलांचे पालनपोषण आणि संगोपण मध्ये व्यस्त असतात.कौटुंबीक कामामधुन त्यांना वेळ मिळत नाही. परंतु महिला आता घर आणि व्यवसाय या ठिकाणी संतुलन साधत आहेत.

ग्रामिण महिलांचे सबलिकरण:-

ग्रामिण महिलांना त्यांचे मुळ ज्ञान, कौशल्य आणि लघु व्यवसाय निर्मितीसाठी सक्षम बनविणे आवश्यक आहे. ग्रामिण भागातील महिलांनी छोटे-छोटे उद्योग सुरू करून त्या उद्योगाचे रूपांतर मोठ्या उद्योगामध्ये झालेले अनेक उदाहरणे आहेत. ग्रामिण भागातील महिलांना विकासाच्या संधिमध्ये अल्प वाटा मिळतो. ही सदय स्थिती असली तर ग्रामीन भागातही हया विकसनशील होत चालल्या आहेत.

भारतीय महिलांची कायदेशीर स्थिती:-

भारत हा देश समृद्ध संस्कृती आणि परंपरांसाठी ओळखला जाणारा देश आहे. भारतीय समाजात स्त्रीयांवर

होणा-या अत्याचाराच्या घटना दिवसेंदिवस वाढतच आहेत. सामाजिक विषमता ही जात धर्म आणि लिंग या तिन घटनांवर आधारित आहेत.स्त्री ही केवळ उपभोगाची वस्तु आहे. अशी पारंपारीक प्रतिगामी मानसिकता आहे. स्त्रीयांना शिक्षण, सत्ता, संपत्तीचे सारे अधिकार नाकारण्यात आले होते.

ब्रिटिश काळात ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीमाई या समाज सुधारकांची भूमिका मग ते शिक्षण असो वा स्त्री पुरुष समानता तत्वाचा पुरस्कार हयाच्या पुढे जाऊन संवैधानीक अधिकार देण्याचा हक्क डॉ. बाबासाहेबांनी दिला. आणि तो अधिकार घटनेनुसार हिंदु कोड बिल हया माध्यमातुन केला गेला.

महिला हिंसाचार आणि अत्याचार यावर अंकुश बसावा या उद्देशाने महिलांच्या विशेष सुरक्षेसाठी अनेक प्रकारचे कायदे तयार करून ते देशात लागू करण्यात आले. भारतामधिल असलेल्या महिलांच्या अधिकारामधील माहीती करून घेणेआवश्यक आहे. महिला अधिकारांवर चर्चा करतांना त्यांचे संविधानीक अधिकार यांवर विचार करणे क्रमप्राप्त आहे. संविधानाच्या विविध कलमामध्ये महिलांसाठी असलेले अधिकार म्हणजे संविधानिक अधिकार होत.

१ घटनेतील अनुच्छेद १४

ते महिलांना समानता, प्रतिष्ठा आणि सामाजिक संमानाची हमी देतो याशिवाय महिला आणि पुरुषांमधिल भेदभावाला लगाम लागते.

२ अनुच्छेद १५ (३)

राज्यांना (भारतीय संघ) महिला आणि मुलांसाठी विशेष तरतुद करण्याचा अधिकार आहे. महिलांच्या उन्नतीसाठी विशेष प्रावधान करणे हा यामागचा उद्देश आहे. याचप्रमाणे घटनेचा अनुच्छेद १६ (३) सर्व स्त्री आणि पुरुष या दोघांनाही समान संधी प्रदान करतो.

३ कलम ३९ (ए)

राज्यातील पुरुष आणि स्त्रियांसाठी पुरेसा उपजिवीका उपलब्ध करून देणे बंधनकारक आहे. तसेच घटनेच्या कलम ३९ (डी) अनुसार पुरुष आणि महिलांना समान कामाची संधी आणि समान वेतन देणे बंधनकारक आहे.

४ कलम ३९ (ई)

महिला कामगारांच्या आरोग्याचा आणि शक्तीचा गैरवापर होत नाही हे निश्चित करणे राज्यांना आवश्यक आहे आणि आर्थिक मजबुरीमुळे महिलांच्या शक्ती पलिकडे त्यांना कोणताही व्यवसाय करायला भाग पाडायला नको. समान काम व समान कामांसाठी समान वेतन कायदा १९७५ पुरुष व महिला कामगार दोघांसाठी समान मोबदल्याची भरपाई प्रदान करते.

किमान वेतन कायदा १९४८ पुरुष किंवा महीला कामगारांमध्ये भेदभाव किंवा किमान वेतन भेदभावास परवानगी देत नाही.

मुस्लिम महिला (घटस्फोटावरील हक्काचे संरक्षण) कायदा १९८६ ज्या मुस्लिम महिलांनी पतीपासुन घटस्फोट घेतला किंवा ज्यांचा घटस्फोट देण्यात आला अशा सर्व महिलांचे संरक्षण करते.

कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध व संरक्षण) कायदा २०१३ सार्वजनिक आणि खाजगी अशा दोन्ही क्षेत्रातील कामाच्या ठिकाणी महीलांना लैंगिक छळापासुन संरक्षण प्रदान करते.

१ मोफत कायदेशीर मदतीचा अधिकार

२ गोपनीयतेचा अधिकार

३ राईट टु शुन्य FIR

सुप्रिम कोर्टाच्या म्हणण्यानुसार बलात्कार पिडित झिरो FIR अंतर्गत कोणत्याही पोलीस ठाण्यातील पोलीस तक्रार नोंदवु शकते.

वरील प्रमाणे भारतीय महिलांची सामाजिक, आर्थिक आणि कायदेशीर स्थिती यांचा अभ्यास वरील प्रमाणे सविस्तर करण्यात आला आहे.

संदर्भ सुची:—

- १ विकिपीडिया
- २ महाराष्ट्र शासन शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम— २००९
- ३ महाराष्ट्र शासनाच्या विविध योजना— महिला सबलिकरण
- ४ डॉ. सोनिया अमृत गजभिये— लेख— नागपूर.